

UDK 37.018.1:39(161.2)

Dorota Pstrąg

KULTURA OBYCZAJOWO-OBRZĘDOWA W RODZINIE JAKO ELEMENT EDUKACJI SPOŁECZNEJ

Висвітлено роль обрядово-ритуальної культури в сім'ї у процесі соціальної освіти людини; встановлено, що обрядово-ритуальна культура у сім'ї сприяє здійсненню її соціальних та виховних функцій, формуванню позитивних суспільних відносин, вчить поваги і терпимості до інших людей, зміцнює емоційні зв'язки та стосунки між поколіннями; доведено, що зміна зовнішніх умов життя сучасної сім'ї, її функцій, структури та соціальних ролей, впливає на поступове зникнення усталених традицій, обрядів, ритуалів і звичаїв, а їх місце займають поширювані ЗМІ зразки культури, що нерідко походять з дуже далеких, чужих польській обрядовій культурі.

Ключові слова: обрядово-ритуальна культура, традиції, звичаї, обряди, соціальні відносини, сім'я, соціалізація, соціальне утворення, сімейні цінності, соціальна група.

The article highlights the role of the ceremonial and ritual culture of the family in the process of human social education. It is established that ceremonial and ritual culture of the family contributes to the implementation of its social and educational functions, formation of positive social relations. It fosters respect and tolerance to other people, and strengthens emotional connections and relations between generations. It was found out that the family does not only adopt, implement and cultivate the general social customs, which characterize certain culture of a nation, but also promotes the creation of its own, known and accepted one only in this family. It is proved that the change in the external conditions of the modern family life, its functions, structure and social roles affects the gradual disappearance of established traditions, rituals and customs. Their place is occupied by distributed media of cultural samples, which often come from very distant, alien Polish ritual culture. The necessity of preservation and development of the ceremonial and ritual culture of the family by transferring its values and elements to future generations has been substantiated.

Key words: ceremonial and ritual culture, traditions, customs, rites, social relations, family, socialization, social formation, family values, social group.

Kultura obyczajowo-obrzędowa, rozumiana jako specyficzny system postaw i zachowań ludzkich o charakterze symbolicznym, stanowi od dłuższego już czasu interdyscyplinarny przedmiot badań. Rozważania te dotyczą najczęściej samej istoty obyczajów i obrzędów, ich struktury, ról i funkcji społecznych jakie pełnią oraz psychologicznych i socjologicznych mechanizmów warunkujących ich funkcjonowanie. Szczególne miejsce w tak rozumianej kulturze obyczajowo-

obrzędowej zajmuje rodzina. Jako wyodrębniona, zintegrowana, częściowo zamknięta i względnie izolowana grupa społeczna, spełnia ona w tej sferze kultury dwojaką funkcję. Z jednej strony bowiem przyjmuje, urzeczywistnia i kultywuje obyczaje ogólnospołeczne, charakterystyczne dla szeroko rozumianej kultury danego narodu, a z drugiej przyczynia się do wytworzenia własnej «mini obyczajowości», znanej i przyjętej tylko w danej rodzinie i decydującej o jej odrębności. Rodzina, przyczynia się więc nie tylko do trwania obyczajów i tradycji, lecz także do ich wzbogacania o nowe elementy. Decyduje zatem, w znacznej mierze o kontynuacji i rozwoju kultury obyczajowo-obrzędowej, której trwanie i rozwój możliwe jest dzięki międzypokoleniowej transmisji pewnych jej wartości i elementów.

Przed przystąpieniem do dalszych rozważań, należy poświęcić nieco uwagi podstawowym pojęciom opisującym zjawiska, charakterystyczne dla kultury obyczajowo-obrzędowej. Terminy, takie jak: obyczaj, zwyczaj, obrzęd, święto, tradycja itp., traktowane są w języku potocznym jako określenia bliskie sobie znaczeniowo i nierzadko używane zamiennie. W literaturze przedmiotu ich kontekst znaczeniowy także nie został jeszcze jednoznacznie i precyzyjnie określony, tym bardziej, iż jest to problematyka reprezentowana przez różne dyscypliny naukowe, różniące się od siebie znacznie używanym aparatem pojęciowym.

Obyczaj w znaczeniu słownikowym, rozumiany jest jako: «...powszechnie przyjęty, umowny, najczęściej utwierdzony tradycją sposób postępowania w danych okolicznościach, właściwy pewnej grupie ludzi, charakterystyczny dla danego terenu, okresu itp.» [9, s. 434]. Jest to więc, forma zachowania powszechnie przyjęta w danej zbiorowości społecznej, poparta uznaną w niej tradycją. Obyczaje, stanowiące jeden z systemów normatywnych składających się na całość kontroli społecznej, regulują szeroki zakres spraw społecznych doniosłych dla całej grupy i pozostających poza sferą obowiązywania prawa, moralności, religii. Naruszenie obyczaju powoduje bowiem negatywną reakcję ze strony grupy [4, s. 331].

Obyczaj utożsamiany jest niekiedy ze **zwyczajem**, lecz różni się od niego swoim normatywnym charakterem. Zwyczaj, jest więc także ustaloną i znormalizowaną kulturowo, formą zachowania się w określonych sytuacjach, ale w przeciwieństwie do obyczaju nie musi być aż tak trwałą, może mieć charakter przejściowej mody. Ponieważ jego przestrzeganie uwarunkowane jest jedynie poglądami o słuszności danego postępowania rozpowszechnionymi w konkretnej grupie społecznej, nie jest on związany z negatywnymi sankcjami formalnymi, lecz jego nieprzestrzeganie może powodować sankcje o charakterze nieformalnym (np. krytykę, społeczne izolowanie, wyśmiewanie, pozbawianie przywilejów w grupie itp.). Niektóre zwyczaje wraz z upływem czasu zanikają, inne przekształcają się w obyczaje (chronione formalną sankcją), wchodzą w zakres moralności a nawet prawa. Obyczaj jest więc wyselekcjonowanym zwyczajem, zachowaniem wymaganym, którego nieprzestrzeganie wywołuje

dezaprobatę innych członków społeczności, naganę albo karę. Z tego wynika, że obyczaj dotyczy ważniejszych niż zwyczaj wartości, które grupa ludzi przedkłada nad inne [1, s. 11]. Przestrzeganie obyczajów nie jest sprawą indywidualną, gdyż obyczaj ma sankcję przymusu moralnego, którego jednostka nie może zlekceważyć bez szkody dla siebie [8, s. 96–97]. Zarówno zwyczaje jak i obyczaje mogą występować samoistnie lub też w ścisłym powiązaniu z innymi kategoriami kultury, takimi jak: obrzędy, święta i zabawy.

W rozumieniu potocznym pojęcie obrzędu utożsamiane bywa niekiedy z czynnościami liturgicznymi i praktykami religijnymi. Literatura socjologiczna ujmuje jednak zjawisko obrzędowości nieco szerzej, jako pewien zespół czynności, praktyk i rytuałów, przejętych tradycyjnie z dziedzictwa kulturowego oraz nowopowstałych, które towarzyszą uroczystościom zbiorowym o charakterze religijnym lub świeckim [2, s. 140]. Zdaniem L. Pełki: «Obrzędy są to zespoły czynności i działań symbolicznych realizowanych według trybu ustalonego przez tradycję, obyczaj lub prawo a stanowiących zarazem całościową, zewnętrzną oprawę wszelkiego rodzaju ważnych wydarzeń i sytuacji występujących tak w życiu publicznym, jak też prywatnym» [7, s. 28].

Analiza definicji sformułowanych przez różnych autorów, pozwala na ukazanie pewnych istotnych cech wyróżniających czynności o charakterze obrzędowym. Należy do nich: 1) symboliczny charakter obrzędów; 2) realizacja według pewnych, ściśle określonych przez zwyczaje lub przepisy formalne schematów; 3) występowanie w okresach życia lub momentach ważnych dla danej zbiorowości społecznej (rodziny, gromady, wsi, miasta, kościoła, państwa, narodu i in.); 4) spełnianie ich przez osoby cieszące się autorytetem w danej zbiorowości; 5) względna trwałość, mała podatność na wszelkie zmiany i modyfikacje.

Z obrzędem wiąże się ściśle inna kategoria kulturowa, tj. pojęcie święta, rozumiane najczęściej jako dzień lub kilka dni wolnych od pracy, obchodzonych uroczystości z uwagi na jakieś szczególne wydarzenie historyczne, religijne lub państwowe. Jak podkreśla K. Żygulski «święto zawsze organizuje się wokół określonej wartości, dobra wyrażonego jedynie za pomocą symboli, czasem za pomocą gry czy mitu, lecz bynajmniej z nimi nie identycznego. (...) Święto i świętowanie są także rodzajem zbiorowego działania. Aby powstały one i trwały, grupa świętująca musi mieć wspólne wartości, zwykle stanowiące część systemu» [12, s. 56–57].

Obchodzenie świąt w określonym czasie oraz związane z nimi zwyczaje, obyczaje i obrzędy przekazywane poprzez tradycję, stają się z czasem specyficznym stereotypem społecznym, decydującym jednak o specyfice danej społeczności czy nawet małej grupy społecznej (np. rodziny).

Tradycja, polega więc na przekazywaniu z pokolenia na pokolenie obyczajów, zwyczajów, poglądów, wierzeń, pewnych standardów zachowania się, celów życiowych i innych niematerialnych wartości kulturowych. Spuścizna ta dotyczy jednak jedynie tych wartości, do których dana grupa społeczna jest

szczególnie emocjonalnie przywiązana [10, s. 11; 5, s. 57–70]. Trwanie i rozwój kultury obyczajowo-obrzędowej możliwe jest jedynie dzięki transmisji międzypokoleniowej pewnych jej wartości i elementów. Decydującą rolę w tym przekazie odgrywa niewątpliwie rodzina, jako pierwotna grupa społeczna pełniąca funkcje socjalizacyjne. Równocześnie procesy polegające na asymilacji i akomodacji elementów tej kultury, umożliwiają rodzinie stworzenie niepowtarzalnego klimatu, swoistego stylu życia oraz decydują o charakterze więzi łączących tę małą grupę z szerszą społecznością lokalną i kulturą całego narodu.

Rodzina, jako specyficzna wspólnota społeczna zaspokaja szereg istotnych potrzeb psychospołecznych wszystkich, wchodzących w jej skład osób. Realizacji tej, jakże istotnej funkcji sprzyjają pewne elementy kultury obyczajowo-obrzędowej, przyjmujące formę specyficznych zwyczajów, obrzędów czy tradycji rodzinnych.

Ich znaczenie można ująć następująco:

- Integrują one grupę społeczną, jaką jest rodzina, wokół określonych wartości i symboli, przyczyniając się tym samym do propagowania pewnego systemu wartości i upowszechniania zasad służących jego realizacji w praktyce. Jak pisał S. Czarnowski: «W obrębie każdej wspólnoty grają one [symbole kultury] wydatną rolę pozytywną – są znakami, wokół których konsoliduje się świadomość zbiorowa, jako wokół rzeczy idealnych i materialnych, zawsze konkretnie przedstawionych, które stają się wartościami naczelnymi» [3, s. 150]. Dlatego też, rozwijanie kultury obyczajowo obrzędowej w rodzinie sprzyja wydatnie realizacji jej funkcji socjalizującej i wychowawczej.

- Umacniają poczucie więzi z innymi grupami społecznymi o szerszym zasięgu, tj. ze społecznością lokalną (wsi, miasteczka, dzielnicy dużego miasta), regionem, grupą wyznaniową, całym narodem. Dzięki kultywowanym obrzędom, zwyczajom, rytuałom rodzina staje się częścią szerszej struktury społecznej. W świadomości jej członków kształtuje się poczucie przynależności do określonej, wielkiej grupy kulturowej.

- Zaspokajają psychospołeczne, emocjonalne i estetyczne potrzeby osób tworzących rodzinę. Dzięki zwyczajom rodzinnym każdy jej członek może poczuć się osobą ważną, akceptowaną, dostrzeganą a jego sukcesy i osiągnięcia stają się sprawą całej rodziny. Pewne zwyczaje i obrzędy stanowią więc instrument społecznej afirmacji jednostki w rodzinie.

- Pozwalają stworzyć niepowtarzalny, specyficzny dla każdej rodziny klimat społeczny, dzięki któremu stanowi ona zupełnie wyjątkową grupę społeczną, z którą jednostka utożsamia się niekiedy nawet przez wiele lat po jej opuszczeniu.

- Wpływają na kształtowanie się postaw prospołecznych, uczą wzajemnego szacunku, tolerancji, wzmacniają więzi emocjonalne i międzypokoleniowe. Dzięki nim młodzież poznaje i internalizuje zarówno tradycyjne jak i nowe, standardy zachowań oraz wzory ról społecznych.

Rozbudowane formy tradycyjnej obrzędowości rodzinnej wiążą się jednak równocześnie z pewnymi niebezpieczeństwami. Wszelkie zwyczaje odpowiadać muszą aktualnym warunkom społecznym i opierać się na autentycznie cenionych wartościach oraz odczuwanych potrzebach, w przeciwnym wypadku tracą bowiem swój sens przekształcając się w nic nie znaczące, teatralne ceremonie, utrudniające funkcjonowanie w rodzinie i zdecydowanie odrzucane, zwłaszcza przez młode pokolenie. Nadmierny tradycjonalizm nie tylko więc nie konsoliduje rodziny, lecz przeciwnie – dezorganizuje wspólne życie. Nadmierna koncentracja na zwyczajach rodzinnych może przyczynić się również do zerwania więzi z innymi grupami społecznymi i wytworzenia specyficznej postawy «rodzinnego egoizmu socjocentrycznego». Członkowie takiej rodziny, przekonani o swojej zdecydowanej odrębności, skłonni są traktować wszystkich ludzi spoza własnej wspólnoty rodzinnej jako «obcych» i przejawiać wobec nich postawy znacznie mniej prospołeczne niż wobec «swoich» (tj. członków rodziny). «Wokół symbolów kultury – pisał cytowany już uprzednio S. Czarnowski – skupiają się zrzeszone w niej grupy jak oddział wojskowy wokół sztandaru i odwracają się od siebie wzajemnie» [3, s. 150].

W zależności od pełnionej funkcji, obrzędy rodzinne można podzielić na pewne kategorie. Należą do nich [7, s. 32–33]:

- Obrzędy inicjacyjne posiadające ścisły związek z wydarzeniami wejścia czy wprowadzenia jednostki do jakiegoś kręgu wspólnotowego i tym samym uzyskania przez nią określonego statusu społecznego oraz związanych z tym praw i obowiązków. Do obrzędów tego typu możemy zaliczyć: nadanie niemowlęciu imienia, osiągnięcie pełnoletniości, zawarcie związku małżeńskiego itp.

- Obrzędy afirmacyjne związane z potrzebą afirmacji jednostki w określonej zbiorowości społecznej, w tym przypadku w rodzinie. Stanowią one uroczyste podkreślenie takich wydarzeń w życiu ludzi, jak np.: jubileusze pożycia małżeńskiego, rocznice urodzin (urodziny), imieniny i in.

- Obrzędy współżycia posiadające wybitnie rodzinno-towarzyski i zabawowo – rekreacyjny charakter. Należą do nich wszelkiego rodzaju okolicznościowe imprezy rodzinne i towarzyskie organizowane z okazji różnych świąt i rocznic.

- Obrzędy izolacyjne posiadające ścisły związek w wydarzeniami związanymi z opuszczeniem przez człowieka określonej grupy społecznej. W rodzinie najczęściej dotyczy to dorosłych dzieci, które wyprowadzają się do własnego gospodarstwa a także obrzędów pogrzebowych i związanego z nimi pożegnania zmarłego członka rodziny.

Obrzędy te mogą przyjmować różnoraki charakter w zależności od indywidualnych tradycji rodzinnych, poglądów osób tworzących konkretną rodzinę oraz związków łączących członków danej rodziny z szerszym środowiskiem społecznym. Mogą mieć więc one charakter:

- obrzędów świeckich, podkreślających związek rodziny z szeroko

rozumianym społeczeństwem i obowiązującymi w nim normami, obyczajami, modą (np. obchody świąt państwowych w rodzinie);

- obrzędów będących relikwiami historycznych wierzeń religijnych, zwykle o starosłowiańskim rodowodzie, które uległy procesom zeświecczenia i przyjęły charakter typowo ludyczny (np. topienie marzanny, sobótki, dożynki, andrzejki, katarzynki itp.);

- obrzędów religijnych, których zasadniczym celem jest eksponowanie kultu i podkreślenie związku danej rodziny z określoną wspólnotą religijną (np. chrzest, pierwsza komunія, ślub lub pogrzeb wyznaniowy, itp.).

Zwyczaje domowe i rodzinne charakteryzują się dużym zróżnicowaniem w zależności od charakteru rodziny, jej usytuowania społecznego i regionalnego, wieku jej członków, poziomu wykształcenia oraz wykonywanego zawodu.

Charakterystyka przemian rodziny i jej kultury obyczajowo-obrzędowej

Kultura obyczajowo-obrzędowa rodziny ulega współcześnie systematycznym przemianom. Zmiana zewnętrznych warunków życia rodzin, ich funkcji, struktury i roli społecznej wpływa na stopniowe zanikanie tradycyjnej obrzędowości rodzinnej. Zdaniem Z. Tyszki do najbardziej charakterystycznych zmian dotyczących rodziny, należą: wzrost liczby rozwodów i separacji, spadek liczby zawieranych małżeństw, rozpowszechnienie się urodzeń i zwiększenie rozmiarów kontaktów seksualnych poza małżeństwem, wzrost liczby mężatek pracujących zawodowo, wzrost indywidualizmu i wolności osobistej członków rodziny, przerzucanie, w coraz większym stopniu na państwo funkcji opiekuńczych, sprawowanych dotąd przez rodzinę oraz stopniowy zanik postępowania w małżeństwie i rodzinie według norm religijnych [11, s. 21–22].

Na szczególną uwagę zasługują zwłaszcza procesy społeczne prowadzące do stopniowej zmiany właściwości rodziny jako grupy społecznej i polegające na przechodzeniu od:

1. rodziny jako wielkiej grupy społecznej obejmującej struktury określane jako rody czy klany – do rodziny, która przyjmuje cechy małej grupy, jaką stała się współczesna rodzina nuklearna. Proces ten postępuje jeszcze dalej prowadząc do powstawania strukturalnych form życia rodzinnego obejmujących tylko jednego rodzica i dziecko (dzieci) a nawet do funkcjonowania w charakterze tzw. singli, czyli osób prowadzących jednoosobowe gospodarstwo rodzinne;

2. rodziny jako grupy o wyraźnej strukturze hierarchicznej zwykle patriarchalnej, w której poszczególni członkowie pełnili zupełnie odmienne funkcje, posiadali zróżnicowany zakres praw, obowiązków, przywilejów i swobód a także różny status społeczny – do rodziny demokratycznej, opierającej się na relacjach równości, bez stosunków nad i podrzędności, gdzie zakres obowiązków staje się sprawą umowną i jest rezultatem wyboru dokonanego przez samych członków rodziny a nie przymusu narzuconego przez sztywne normy obyczajowe;

3. rodziny jako grupy formalnej, oficjalnie zalegalizowanej i podlegającej

regulacji prawnej (np. poprzez Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy) – do rodziny jako grupy nieformalnej, która powstaje i trwa jedynie na skutek aktu dobrej woli tworzącej ją osób (np. konkubinaty), odrzucając niekiedy ograniczenia i wymagania stawiane przez prawo (np. warunek różnicy płci).

Zmiany obyczajowe powodują, iż w miejsce tradycyjnie rozumianej rodziny powstają nowe formy funkcjonowania społecznego, określane niekiedy jako alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego, określane jako: «układ wzajemnych powiązań międzyludzkich, czyli związki, relacje ekonomiczne i seksualne oraz inne więzi, które w danej społeczności nie są prawnie usankcjonowane» [6, s. 20]. Takie alternatywne style życia negują potrzebę zawierania związku małżeńskiego i tworzenia tradycyjnie rozumianej rodziny, poszerzając sferę wolności i samorealizacji jednostki. Są one wynikiem zmian dokonujących się w systemie wartości człowieka XXI wieku, skoncentrowanego na poszukiwaniu osobistej satysfakcji w każdej dziedzinie życia i niezbyt skłonny do podporządkowania swojego życia ograniczeniom i wymaganiom narzucanym przez częściowo sformalizowaną grupę społeczną, jaką jest rodzina.

1. Przemiany kulturowe i obyczajowe zachodzące w społeczności globalnej, wywierają znaczący wpływ na funkcjonowanie małych grup społecznych, w tym także i rodziny.

2. Rodzina tradycyjna, pełniąca funkcję swoistej «mikrosocjety», charakteryzująca się ściśle określoną (najczęściej hierarchiczną strukturą), kulturowo uwarunkowanym podziałem praw i obowiązków oraz wspólnym dla wszystkich jej członków charakterem zatrudnienia, staje się już współcześnie formacją historyczną.

3. Rodzina współczesna, nastawiona bardziej na realizację oczekiwań i potrzeb swoich członków, niż na wypełnianie zobowiązań nakładanych na nią przez społeczność lokalną, nie wykazuje tendencji do podtrzymywania tradycji i kultywowania dawnych obrzędów.

4. Społeczność lokalna nie odgrywa obecnie tak znaczącej roli w życiu jednostki i rodziny, jak to miało miejsce w przeszłości. Najbliższe środowisko społeczne stanowią współcześnie nie tyle osoby mieszkające w sąsiedztwie, ile raczej instytucje związane z miejscem pracy lub nauki, czy też krąg koleżeński tworzony na bazie wspólnych zainteresowań i przynależności pokoleniowej.

5. Dlatego, poszczególni członkowie rodziny funkcjonują nierzadko w różnych grupach środowiskowych, które charakteryzują się specyficzną, właściwą tylko im obrzędowością. Trudno więc stworzyć w rodzinie jednolity system zwyczajów i obrzędów, który mógłby zostać zaakceptowany przez wszystkich jej członków, zróżnicowanych przecież pod względem wieku, płci, poziomu wykształcenia, zainteresowań, upodobań, poglądów.

6. Różnice te pogłębiają dodatkowo migracje społeczne, charakterystyczne dla okresu współczesnego. Małżonkowie, pochodzący z różnych środowisk społecznych (niekiedy także ze znacznie oddalonych od siebie geograficznie i kulturowo regionów), nie mogą kultywować tych wszystkich tradycji, które były

charakterystyczne dla rodziny ich rodziców i dziadków.

7. Na zanikanie obrzędowości rodzinnej znaczący wpływ wywarło również powszechne kształcenie się i popularyzacja oświaty. Nie należy zapominać, iż podstawą wielu tradycyjnych obrzędów była niewiedza i wynikający z niej irracjonalny lęk.

8. W rodzinach współczesnych zanikają więc dawne elementy kultury obrzędowej, zwłaszcza tej o świeckim charakterze, traktowanej jako anachroniczny przeżytek, nieodpowiadający współczesnym warunkom, okolicznościom i potrzebom nowoczesnego człowieka.

9. Rzutuje to wyraźnie na funkcje społeczne rodziny, która przestaje stanowić podstawowy czynnik socjalizacji, niepowtarzalną wspólnotę wprowadzającą młode pokolenie w życie społeczności lokalnej.

10. Członkowie rodziny żyją coraz częściej obok siebie lecz nie razem, a w miejsce dawnych obrzędów i obyczajów pojawiają się, propagowane media, pseudonowoczesne «imprezy» o skrajnie ludycznym charakterze, wywodzące się z odrębnych kręgów kulturowych (np. Walentynki, Halloween, itp.).

BIBLIOGRAFIA

1. Ciołek T. M., Olędzki J., Zadrożyńska A., Wyrzeczysko – o świętowaniu w Polsce. Warszawa, LSW, 1976.
2. Ciupak E., Obrzęd / Wielka encyklopedia powszechna. Suplement. Warszawa, PWN, 1970, t. XIII.
3. Czarnowski S., Zasięg kultury / Dzieła, 7 I; Studia z historii kultury. Warszawa, 1965.
4. Encyklopedia powszechna. Warszawa, PWN, 1978, t. III.
5. Januszewicz B., Tradycja jako kategoria etnologiczna / Tradycja i przemiana. Studia nad dziejami i współczesną kulturą ludową, red. Z. Jasiewicz, B. Linette, Z. Staszczak. Poznań, 1978.
6. Kawula S., Kształty rodziny współczesnej: szkice familio logiczne. Toruń, Wyd. ADAM MARSZAŁEK, 2005.
7. Pełka L., Rytuały, obrzędy, święta. Warszawa, KAW, 1989.
8. Robotyński C., Tradycja i obyczaj w środowisku wiejskim. Studium etnologiczne wsi Jurgów. Wrocław, PTL, 1980.
9. Słownik języka polskiego, pod red. M. Szymczaka. Warszawa, PWN, 1982, t. II.
10. Smolińska T., Rodzina o sobie. Folklorystyczny aspekt rodzinnej tradycji kulturowej. Opole, Wyd. WSP, 1992.
11. Tyszka Z., Rodzina we współczesnym świecie. Poznań, Wyd. UAM, 2003.
12. Żygulski K., Święto i kultura. Święta dawne i nowe. Rozważania socjologa, Warszawa, IW ZZ, 1981.